

АКАД. ОМЕЛЯН ПРИЦАК І УРАЛО-АЛТАЇСТИКА

Кочубей Ю. М.

Академік Омелян Прицак вважав себе насамперед істориком і разом з тим зробив величезний внесок у розвиток світової орієнталістики. Як це сталося?

Напевно якийсь поштовх для пробудження інтересу до Сходу мало те, що серед його вчителів у Тернопільській гімназії був Фр. Махальський, іраніст, який пізніше, вже в повоєнній Польщі зайняв помітне місце в сходознавчій науці. В усякому разі ще в шкільному віці Омелян Прицак побачив книги, писані арабською в'яззю, почув слова про Схід та його тисячолітні цивілізації.

Закінчивши гімназію, О. Прицак вступає до університету у Львові, де цілком свідомо обирає свій напрямок студій – історія України і сходознавство. Таке поєднання зацікавлень у нього було цілком умотивованим. Читаючи «Історію» Грушевського, він помітив, що серед неймовірної кількості джерел і наукових публікацій багатьма мовами, які використав «український Геродот» при написанні своєї фундаментальної історичної ваги праці, дуже мало тих, які б прийшли зі Сходу. Східні джерела, згадані ним, були їх перекладами західноєвропейськими мовами.

В радянській Україні наукове сходознавство в середині 30-х років було вже розгромлене і молодий студент вирішив себе присвятити саме всебічному вивченню історії України та східним мовам, розглядаючи ці мови як необхідний інструмент для історичних студій.

Після різного роду пригод в роки Другої світової війни, описаних ним самим¹, він дістається до славного університету в Гьоттінгені (1946), де його вчитель Г. Г. Шедер (1896–1957) допоміг йому закінчити післяуніверситетське навчання. Період цей позначений, насамперед, важкою працею по вивченню мов алтайського ареалу, при чому стародавніх, поява яких губиться в сутінках століть. Це дало йому змогу підготувати і у 1948 році захистити дисертацію з історії тюркської династії Караханідів, яка майже 400 років управляла величезною територією, де нині розташовані ряд держав, що виникли в результаті розпаду СРСР, та т. зв. Китайський Туркестан². У цьому ж 1948 р. він стає викла-

дачем університету, причому великого кола дисциплін, розширюючи, таким чином, і свої наукові обрії.

Як згадує сам Омелян Йосипович, його вчитель проф. Г. Г. Шедер його «переконав, що історик середньовіччя – а таким я тепер ставав, хоч в центрі моєї уваги не була виключно Україна, а й Середня Азія з її півкочовими імперіями – мусить бути разом філологом. Бо тільки уважний аналіз джерела відкриває – навіть якщо це невеликі фрагменти – код думок тих, хто залишив свої писані свідoctва. А крім того, сама мова є дуже важливим джерелом для пізнання оригінальності даної культури – політичної спільноти»³.

Тож і він заглиблюється у філологію, вивчення і дослідження великої родини алтайських мов, серед яких найбільш розгалуженою і поширеною є група тюркських мов. Вона зуміла пустити свіжі пагони, котрі живуть і по сьогодні як сучасні мови від якутської тайги до теплих вод Босфору. Такий підхід свідчив, що він свідомо обрав для себе шлях класичного сходознавства, який був притаманний вченим XIX ст. і початку XX ст., тобто однаково фундаментальне вивчення історії і філології, бо тільки досконале оволодіння багатьма мовами дає можливість глибокого проникнення в писемні джерела минулих епох, щоб видобути, хай найменші, крупинки позитивного знання.

У 1951 р. він стає доцентом історії Євразії та алтайської філології в Гьоттінгенському університеті, а наступного року переїжджає до Гамбурга, де продовжує викладацьку роботу і напружено працює в галузі алтаїстики. З 1957 р. він професор Гамбурзького університету.

Але він не обмежується сумлінним виконанням своїх професорських обов'язків у престижних навчальних закладах Німеччини. Його характер дає про себе знати: він береться за організацію нової науки – алтаїстики, яка народжувалася. Справді, були спеціалісти і велися дослідження з багатьох мов ареалу, але не було щільнішого співробітництва і координації їх праці. Звичайно, відбувалися світові конгреси сходознавців, де пальму першості тримали представники арабістики, іраністики та тюркології як і цивілізацій Далекого Сходу, алтаїсти ж, які віднайшли свою «велику сім'ю», відчували брак спілкування. Молодий доцент Омелян Пріцак, український біженець у Німеччині, взявся до справи і за якийсь час (1951–1952) створив нову міжнародну

наукову організацію – «Урало-алтайське товариство» (Societas Uralo-Altaiica) – і став його генеральним секретарем. А з 1958 р. по 1965 р. був його обраним президентом. І до кінця своїх днів він – почесний член Товариства.

Розуміючи виключне значення для кожної наукової інституції наявність свого друкованого органу, він засновує періодичне видання «Ural-Altäische Jahrbücher». Шість років (1954–1960) він віддає силу і енергію редагуванню цього щорічника, який невдовзі стає одним з авторитетних міжнародних наукових видань, друкуватися в якому вважає за честь науковець найвищої кваліфікації будь-якої країни. У 1958 році О. Пріцак засновує Постійну міжнародну алтайстичну конференцію, яка стала помітним явищем у світовій орієнталістиці, форумом, на якому обговорювалися на високому академічному рівні проблеми як історії давніх цивілізацій на територіях Сибіру, Монголії, Середньої Азії, Уральського регіону і Євразійського Степу, (зачіпаючи, таким чином, й історію нашої країни), так і питання модерної лінгвістики на базі мовного розмаїття ареалу, в тому числі історії мов, порівняльного мовознавства, тюркології та ін.

Розбудова алтайстики як повноправної і важливої сходовознавчої дисципліни є вагомим внеском Омеляна Пріцака в світову орієнталістику, що назавжди залишиться в її історії.

Дбаючи про міжнародний розвиток алтайстичних та тюркологічних студій, Омелян Йосипович і сам творив «нове знання», досліджуючи цілу низку філологічно-історичних проблем, які освітлювали темні закутки історії Євразійського Степу. Вони й досі не втратили свого наукового значення. Це такі великі дослідження, як «Родові назви і титулатура алтайських народів» (1952), «Падіння імперії Огузів Ябгу» (1952), «Культура і мова гуннів» (1954), «Списки булгарських князів і мова протобулгар» (1955) (вона викликала численні відгуки в орієнталістичній періодиці).

Своєрідним підсумком тюркологічних студій у 50-і роки була для професора О. Пріцака участь у міжнародному двохтомному енциклопедичному виданні «Philologia Turcicae Fundamenta» (Вісбаден, Німеччина, 1959), яке було згустком досягнень світової орієнталістики у вивченні мов і літератур тюркських народів. Це щось на кшталт задуманої і лише частково здійсненої акад. А. Кримським публікації енциклопедичного типу «Тюрки, їх мови та літератури», але виконаної із значно більшим розмахом. У пер-

шому томі ним вміщено компактні нариси про ряд мов, ще мало відомих фахівцям у Західній Європі, чим заповнювалися лакуни і створювалася база для подальших лінгвістичних досліджень. Перший том «Fundamenta» майже на четвертину складається саме з робіт О. Й. Прицака. Серед його нарисів ми бачимо присвячені таким мовам, як старотюркська, караїмська, карачаївська, балкарська, кипчацька (мамлюко-кипчацька і вірмено-кипчацька), новоуйгурська, а також мови шорців, чулимських і абаканських тюрків. Це був солідний внесок, що мав неабияке значення для забезпечення цьому довідковому виданню популярності й авторитету.

В 60-і роки з'являються його численні статті про різні мови: гуннів, чуваської, болгарської, половецької, тунгуської і якутської. Причому його дослідницькі праці свідчать, що він займається алтайською філологією не нашвидкоруч, шукаючи матеріалу для своїх історичних розвідок, а що молодий вчений став глибоким фахівцем-філологом, що знає досконало всі особливості тієї чи іншої мови: вони теж ретельно опрацьовані і по сьогодні можуть служити основою для подальшого вивчення відповідних мов.

Безперечно, його перевагою перед західними колегами було те, що він володів, крім усього, ще й російською мовою, якою якраз виходили багато як польових матеріалів, так і досліджень з мов алтайсько-сибірського ареалу. Він уважно слідкував за всіма публікаціями, що з'являлися в СРСР, писав на них рецензії й інформативні нотатки.

Серед його праць бачимо як ширші дослідження, так і невеликі розвідки, присвячені окремим деталям. Так, можна згадати філігранний аналіз у таких статтях як «Назви степових рослин», «Назва річки Калка», чи зовсім цілковито фонологічне дослідження «Ротацізм» і «ламбдацізм», «Щодо паралельності в давньотюркській мові». Глибокий теоретичний аналіз бачимо у таких його працях, наводимо як приклад, «Панування аллофонії та алломорфізму в тюркських мовах», чи розвідка про особливості голосних в балкарській мові.

Слід наголосити, що акад. О. Прицак завжди відзначав заслуги своїх вчителів, згадуючи їх праці у відповідному контексті, наприклад, Є. Куриловича⁴ або В. Филоненка⁵. Особливу увагу мав А. Ю. Кримський: в одній із своїх праць О. Прицак вказав, що вона написана «за участі Агатангела Кримського» і в свій текст вставив невеликий розділ пера свого вчителя⁶.

Розлогі нариси про старотюркську і монгольську мови було опубліковано у відомій серії «Handbuch der Orientalistik» («Підручна книга з орієнталістики»). Опубліковані бібліографії праць О. Пріцака⁷ показують як широту охоплення тем, так і глибину їх дослідження при їх спільній спрямованості на фундаментальне висвітлення проблем алтаїстики. І в цьому, мабуть, ще одна грань наукового таланту Омеляна Йосиповича: серед різного роду навіть дрібних деталей бачити обриси тієї великої споруди, збудувати яку він поставив собі за мету.

Можна стверджувати, що працюючи активно в повоєнні роки в царині алтаїстики та тюркології, він завжди тримав у полі зору історію України, перші дослідження з якої зробив ще до війни. Про це свідчать хоча б такі праці, як «Москва, Золота Орда і Казанський ханат з погляду багатокультурності» (1967)⁸, «Печеніги. Як приклад соціальної та економічної трансформації» (1970)⁹. В 1981 році вийшла його збірка «Дослідження з середньовічної історії Євразії»¹⁰, в якій вміщено двадцять його розвідок, котрі з'явилися у різного роду періодичних виданнях і стосувалися саме історії Євразії, яку він сприймав як географічне поняття. І всі останні роки питання алтаїстики і, зокрема, тюркології були присутні у його роботі над, на жаль, незакінченою капітальною працею «Походження Русі».

У 1967 р. українознавство, історія України зайняли пріоритетне місце у творчій діяльності вченого. Він сам переконливо пояснює, чому це відбулося¹¹, наголошуючи, що рух «шестидесятників» і розправа з ним брежнєвського режиму сколихнули не тільки українську інтелігенцію на еміграції, а й, взагалі, «культурний світ». Спротив режимові в Україні, здавалося, було зломлено. Добре влаштований професор славетного американського університету, визнаний науковим світом на Заході, міг би спокійно продовжувати свою академічну і педагогічну роботу. Але це не був би професор Омелян Пріцак. Він у своєму стилі, рішуче й енергійно відреагував на загрозу, яка постала перед всім українством, особливо за умов нерозуміння української справи і непоінформованості з боку західного світу.

І в цьому контексті можна сказати, що О. Й. Пріцак є також «шестидесятником», бо у важкий час він спрямував всі свої зусилля саме на утвердження української культури, виведення її із стану застою і провінційності, на що її було приречено режимом.

Це стало значною політичною підтримкою тим в Україні, хто продовжував захищати права і честь української нації. Справді, його зусиллями та зусиллями інших патріотів у діаспорі при Гарвардському університеті було створено Інститут українських студій з трьома кафедрами: історії, мови і літератури. Він і сьогодні успішно діє. Започатковано видання наукового журналу та ряду серій важливих текстів з історії та літератури України.

Сталося так, що діаспорі та українським науковим інституціям за межами України довелося взяти не себе частину функцій, яких не могла реалізувати Академія наук УРСР. Відомо, що було цілий ряд галузей гуманітарної науки, які в Україні розвивати не було дозволено. Це, насамперед, – орієнталістика, візантологія, сучасна філософія. Але наука великої нації не може існувати з обрубаними гілками і діаспора виконала компенсаторну роль – висунула вчених, котрі досягли міжнародного визнання і достойно представили ці галузі в світі. Це, насамперед, Омелян Прицак, Ігор Шевченко, Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, якщо йдеться про гуманітаріїв.

¹ Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. 1992. № 3.

² Уважне прочитання і використання робіт О. Прицака показує монографія киргизького вченого О. Караєва «История караханидского каганата». Фрунзе, 1983.

³ Згадана вище стаття. – С. 62.

⁴ Pritsak O. Die Herkunft der Allophone und Alloomorphe im Turkischen // Ural-Altäische Jahrbücher. Band XXXIII. – Heft 1–2. – S. 145.

⁵ Pritsak O. Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen // Jean Deny Armağanı'ndan ayırbasım. Ankara, 1958. – S. 203, 206.

⁶ Pritsak O. Yovár und Kavar // Ural-Altäische Jahrbücher. – Band XXXVI. – Heft 3–4. – S. 389–392.

⁷ Hajda L. A. Omeljan Pritsak: a biographical sketch // Eucharisterion. Essays presented to Omeljan Pritsak on his sixtieth birthday by his colleagues and students. Part I. Harvard Ukrainian Studies. – III/IV, 1979–1980. – p. 4.; Hajda L. A. The Bibliography of Omeljan Pritsak // Ibidem. pp. 7–50.; The Bibliography of Omeljan Pritsak // Harvard Ukrainian Studies. – vol. XIV. – № 3/4. pp. 243–248.; Бібліографія акад. О. Й. Прицака (підг. В. С. Рибалкін)// Східний світ.

1994. – № 1–2. – С. 13–28.; Кочубей Ю. М. Бібліографічний покажчик О. Прицака за 1989–1999 рр. та доповнення // Етноп. Східний світ. – 1999. – № 1–2. – С. 35–37.

⁸ Pritsak O. Moscow, the Golden Horde, and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of View // Slavic Review. – 1967. – vol. XXVI. – № 4.

⁹ Pritsak O. The Pečenegs: a Case of Social and Economic Transformation // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – I. – 1975.

¹⁰ Pritsak O. Studies in Medieval Eurasian History. – London: Variorum Reprints, 1981.

¹¹ Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. 1992. № 3. – С. 63.